

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

И.ЮСУПОВ ПОЭЗИЯСЫНДА СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫҒЫ

Г.Алламбергенова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: соматик фразеологизм, бадий матн, сўз таркиби, семантик маъно, стилистика, маъно хусусияти, тил воситалари, лексика.

Ключевые слова: соматический фразеологизм, художественный текст, состав слова, семантика, стилистика, особенности значения, средства языка, лексика.

Key words: somatic phraseologism, literary text, vocabulary, semantics, stylistics, semantic peculiarities, language means lexics.

Тилимизде өзиниң раўажланыўы бойынша узак ўақытлар даўамында қәлиплескен, қурылысы жағынан бир неше сөзлерден дүзилген сөз дизбеклери бар. Булар ҳазирги тил илиминде турақлы сөз дизбеклери ямаса фразеологизмлер деп қолланылып жүр. Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери күнделики қарым-қатнас жасаўда хәм көркем шығармаларда пикирди өткирлестирип беріўде жиий қолланылады.

Фразеологизмлердин эмоционал-экспрессив тәсиршеңлигин анықлаўдың ең әҳмийетли жолы оларды семантикалық-стильлик бағдарда пухталық пенен үйренип, контексттеги мәни қырларын ашыў болып есапланады [7:10]. Фразеологизмлердин ишинде айырым сөзлер семантикалық жақтан айырықша көзге түсип фразеологизмниң уйтқысы ретинде хызмет етеди. Бундай сөзлер фразеологизмлердин қурамында қайталанып отырады. Мәселен, тил, жүрек, көз, аўыз, қол, тис аяқ ақ, қара жети хәм т.б сөзлер уйтқы сөзлер қатарына жатады [2:31]. Қарақалпақ тили лексикасы бойынша қәниге илимпаз Е.Бердимуратов бул бойынша «Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклериниң көпшилиқ топары адамзат турмысында белгили бир әҳмийетке ийе болып келген ең жақын предметлер менен қубылыслар дөгерегинде пайда болғанын көремиз» деген пикирди айтады хәм адам мүшелериниң атамаларына байланыслы (тил, аўыз, жүрек, аяқ, қол, бет, бас, мурын, кулак, өкпе т.б) хайўанатлар атамаларына байланыслы (ийт, түйе, қой, ат, ешек т.б) сөзлер фразеологиялық сөз дизбеклериниң қурамында көп ушырасатуғынын көрсетеди [3:136-137]. Ж.Ешбаевтың «Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги» мийнетинде соматикалық мәни менен берилген фразеологизмлер көплек ушырасады [5:48-49]. Т.Жумамуратов тәрәпинен дүзилген мектеп оқыўшыларына арналған русша-қарақалпақша фразеологиялық сөзликте де соматикалық фразеологизмлер берилген [4:146].

Өзбек тилиндеги соматик фразеологизмлер бойынша А.Исаев тәрәпинен кандидатлық диссертация қорғалды [6]. Бул жумыста автор фразеологиялық сөз дизбеклериниң сыңарларын бизди қоршаған дүньяның хәр қыйлы қубылыслары менен тикелей байланыслы түрде пайда болатуғынлығын, фразеологизмлер дус келген сөзлерден алына бермейтуғынлығын, әсиресе тилимиздеги фразеологизмлер адамның дене мүшелерине, хайўанларға байланыслы, флора, фаунаға байланыслы сөзлер этирапында дөрейтуғынлығын анықлайды.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердин айырым мәнилик түрлери ямаса грамматикалық өзгешеликке ийе еки сыңарлы фразеологизмлер бойынша Г.Айназарованың кандидатлық диссертациясы жақланды. Оның мийнетинде теңлес еки сыңарлы фразеологизмлер тилде қолланылыўына қарай семантикалық жақтан бир неше топарларға бөлип көрсетиледи [2:37].

Филология илимлериниң докторы Ш.Абдиназимовтың «Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы» мақаласында шайырдың шығармаларында турақлы сөз дизбеклериниң қолланыў

шеберлиги менен бирге шайырдың қәлеминен дөреген жеке стильлик фразеологизмлер анализленген [1].

Қарақалпақ тилинде адамның дене мүшелериниң атамаларына (соматизмлерге) байланыслы бир қанша фразеологизмлер ушырасады. Мысалы: көзине шөп салыў, көзи жетиў, тил алғыш, тил тийгизиў, тили шығыў, тисинен шығармаў, тис қаққан, аўзы ашылыў, аўзына қум қуйыў, аўзынан түскендей, мурнынан жип өткерип алыў, мойнына миниў, басына көтериў т.б.

Бул мақалада талантлы шайырымыз И.Юсупов шығармаларында қолланылған адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы фразеологизмлердин қолланыў шеберлигине тоқтап өтпекшимиз. И.Юсупов шығармаларында жүдә көп фразеологизмлер қолланған. Мысалы:

Истиң көзин билип күн етсе талап, Дәўран атын минер жалларын тарап (Көринер болың); Ел ишинде сырын журттан жасырып, Жалынарман *аяғыңа бас урып* (Жанан көринбес); Исим оңлап, сен түсирдин сәтине, *Жел болып тиймедің* базда бетиме (Өмир, саған ашықпан).

Келтирилген мысаллардағы фразеологизмлер «көз», «бас», «аяқ», «бет» сөзлери тийкарында дөреген. Биринши мысалдағы фразеологизм қолынан келіў, орынлай алыў мәнисин береді. Екинши мысалдағы «аяғыңа бас урыў» фразеологизми жалыныў, жалынышлы болыў мәнилеринде берилген. Ал кейинги мысалда берилген «бетине жел болып түспеў», «бетин жел қақпаў» фразеологизми қосық қатарларына сай, уйкастырып жүдә бир шеберлик пенен өзгертилип қолланғанын көриўмизге болады.

И.Юсупов шығармаларында адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы фразеологизмлер хәр қыйлы мәнилерди аңлатып келеді. Жыйналған материаллар тийкарында биз оларды семантикалық жақтан топарларға бөлип үйрениўди макул көрдик.

Адамның ис-хәрекетине байланыслы фразеологизмлердин хәр түрли мәнилик өзгешеликлерин есапка алып төмендегише бир неше топарларға ажыратып өттик.

Менменлик етиў, менсинбеў мәнидеги фразеологизмлер: Бундай мәнини билдиретуғын фразеологизмлер И.Юсупов шығармаларында өнимли қолланылған. Мысалы: Егер *тилиң менен орақ орсаң да*, Енди дәртке аспас билимсиз ақыл (Компьютер заманының муғаллимлерине); Ағасына *арқа сүйеп* өскенлер, Оңша *мисе тутпай* қарады саған (Қайта қурыўдың балларына); Жулдыз ізлеп айқасынан, *Май басыпты көзимизди*. (Бул жер еле зор болады); Бул не көргенсизлик, тоба! *Хәр мурнында батпан самал* (Аўыл,аўыл); *Мурны аспанда, кеўли айларда болды*, Дәўири шым-шытырық болған шөгирме. (Шөгирме).

Мысалларды таллап қарағанымызда адамлардың сөзи менен исиниң бир емеслигин «*тили менен орақ орыў*» фразеологизми арқалы берилсе, менсинбеўшилиқ, көкирек етиў мәнилерин *арқа сүйеў, көзин май басыў, хәр мурнында батпан самал* фразеологизмлеринде көринеде. Мурнына самал ениў фразеологизмин еле де өткирлестирип беріў

мақсетінде фразеологизмнің құрамына «хәр» хәм «батпан» сөзлерін қосып қолланған. Әсіресе кейінгі мысалымызда берілген *мурны аспанда, кеулі айларда* фразеологизми өзгеше шайырдың стилине тән шеберлік пенен пайдаланғанын көреміз.

Психологиялық халатларға байланысly фразеологизмлер: И.Юсупов шығармаларында бундай психологиялық халатты, жағдайды билдиретуғын соматизмлер менен келген фразеологизмлерде шеберлік пенен жумсалған. Мысалы: *Мурын көрмегенге мурын таң болып, Иши күйгенлердің бауыры қан болып.* (Дос хәзили); *Өттің талай телпек дирилдеспеден, Басыңа көп гаўға түскен шөгирме.* (Шөгирме); *Мириўбеттің нурын куйып жанларға, Жүрек шәўкилдесип, куўантып елди.* (Беглигинди бузба сен).

Келтирилген мысалларымызда *бауыры қан болыў* – қыйналыў мәнісін берсе, *басына ис түсиў* – фразеологизмин өзгертип *басына көп гаўға түсиў* формасында фразеологизмди бериў арқалы қанша қыйыншылық, азаплардан өтип келгенин билдирген. Үшінші мысалда *жүрек шәўкилдеў* деген турақлы сөз дизбегі арқалы эмоциялық сезим берілген. Бул фразеологизм адамның қатты куўаныў, шадланыў халатларын билдиреди.

Шайырдың төмендегі қатарларында қорқыў халатына байланысly соматикалық фразеологизмлер берілген. Мысалы: *Хәр адым атқанда дize қалтырап, Жүрекке ас батпас,* уйқымыз жайсыз. («Плаха» излеп...); *Аяғымды таслар жаралап, Хәўлиреди жүрегим* хәм де. (Александр Блокты оқығанда); *Жүрегим даўамас* енди көрмеге, Мәканлап алыпсаң өзиң, байыўлы. (Байыўлы);

Бул мысаллардағы «*жүрекке ас батпас*», «*dize қалтырап*», «*жүрегі хәўлириў*», «*жүрегі даўамас*» фразеологизмлерінде «қорқыў» мәнісінде берілген. Бунда шайырдың халықтың тил байлығынан пайдаланыў шеберлигі анық көринеди.

Хүрмет етиў, сыйлаў мәнісіндегі фразеологизмлер: Бундай мәнідегі соматикалық фразеологизмлерди де шайыр шығармаларында шебер жумсағанын көреміз. Мысалы: *Арыў хаял қарсысында, Dize бүзип, басын ийген.* (Тилек); *Адамшылық арға толы жүрегі, Ана хүрметине бас ийер* олар. (Жынысымды жырлайман); *Жәхәнгир шахлар да, отыралмай тахта, Алдында диз шөгип,* қазнасын шашқан. (Ким бар, бизің жақтың хаялларындай);

Бул мысаллардан көринип турғанындай, соматизмлер менен келген фразеологизмлерден шайыр орынлы пайдаланғанын айрықша атап өтиўиміз керек. Шайырдың сөзге усталығы сонда көринеди, дәслепки мысалымызда еки фразеологизмди бир қатарда қолланған. Мысалларда келтирилген фразеологизмлердің хәммеси хүрмет етиў мәнісін берген.

Хәрекет-халатты билдиретуғын фразеологизмлер: Шайыр өзинің қосықларында инсанның хәр қыйлы турмыслық халатын, хәрекетлерін баянлаўда соматикалық фразеологизмлерди қолланады:

Қосық – теңіз, болсам балық
Ис буйырса сиздей халық,
Аяғымды қолға алып,
Басым менен жумалайман.

(Сен дегенде...)

Келтирилген мысалда «аяқ», «қол», «бас» сөзлерінің «аяғын қолға алыў, басы менен жумалаў» түрінде дизбеклесип келиўі арқалы адамның халықтың хызметіне тақ турыў мәнісін ашып берілген.

Адамның минез-құлқын сыпатлайтуғын фразеологизмлер: Шайырдың шығармаларында адамның минез-құлқын сыпатлайтуғын оның сыртқы көринисі, ишки

дүньясы қахарманның кеширмелери, портретин, характер жасаўда, турмыс тәшўишлерін сүүретлеп бериўде соматикалық фразеологизмлер қолланылған. Мысалы: «Биймезгил қонақ па» деп шығып көрсем, Биреў тур туўған айдай беси күнги. (Кешки жол ойлары); *Қолы ашық* – жазық болың, Мийман менен маўасалы. (Еки жасқа бир нәсият); Кимлер жас қайтса да ақылы толған, Кимселер зуўқылдап *тил-жағы қалған.* (Бол-маса); *Бар билгени аўзында,* Саўдырақ қарақалпағым. (Беглигинди бузба сен); *Тас бауыр* биреўлер жаңа бул жерде, Биреўди аямай тас пенен урды... (Тәжірийбе тамшылары).

Биринші мысалда қыздың сулыўлығын, гөзаллығын туўған айға мегзетип сүүретлесе, екінші мысалда *қолы ашық* фразеологизми арқалы ақ көкірек, сақый болыў мәнілерін берген. Үшінші мысалда «*тил жағы қалыў*» фразеологизми менен айырым адамлардың қуры сөз, қуры ўде ямаса орынсыз сөйлей беретугын характердегі образды ашып берген. Кейінгі мысалларда *бар билгени аўзында* фразеологизми арқалы сада, ақ көкірек мәнісін берсе, *тас бауыр* фразеологизми менен жүдә қатал, жаўыз адамды сүүретлеп келген.

Миллий дәстүрлерди сүүретлейтуғын фразеологизмлер: Шайырдың қосық қатарларында бул түрдегі фразеологизмлерди де ушыратамыз. Мысалы: *Тандыр жапқан жеңгейлерден бар мирәт, Рухсат жоқ аўыз тиймей өтиўге.* (Күн шығыс жолаўшысына); *Улы қонса уясына, қызы қонса қыясына,* Ата менен анасына, қатнасықлы жол ашады. (Еки жасқа бир нәсият); Сизлерден диз шөгип өтинемен мен, *Аўыз бирлік,* та-тыўлықты сақлаўды. (Президент); Той, лазымға ат шаптырған, *Ғарға тамыр тууысқанлық,* Бир қазанда ас демлеткен, *Бауыр басқан тууысқанлық.* (Тууысқанлық); Егер сен аспанды турсаң да тиреп, Аттан түсип, сәлем бермегиң керек. Сонда ғаррылар қайтадан туўғандай, *Куўанар белине белбаў буўғандай.* (Ғаррылар); Қой, жылаўық болмаң... Шай қойың, қәне... Ким ата-анасын байлап жүр белге... (Пазыйлет).

Келтирилген мысаллардағы фразеологизмлердің хәр бирінде халқымыздың миллийлик дәстүрлері сәулеленген. Бәримізге белгили нан *аўыз тийиў* фразеологизми нанның, аўқаттың улыўма тайын турған тамақтың шетинен аўыз тийиў менен бирге мийман, қонақ болың мәнінде береді. Бул фразеологизм арқалы қарақалпақ халқының миллийлигин көрсететуғын дәстүрлериміздің басы десек те болады. Бул мысаллардың хәр бирінде берілген фразеологизмлердің өзіне тән өзгешелигі, экспрессивлик-эмоционалық мәнілерін көриўимізге болады.

Солай етип, И.Юсупов шығармаларында адамның дене мүшелерінің атамаларына байланысly фразеологизмлер қолланылған. Ол халық тилинің әлўан түрлі лексика-семантикалық байлықтарын көркем сүүретлеўдің тийкарғы элементи сыпатында қолланыўдағы қарақалпақ аўызеки әдебиятында да, классик шайырлар шығармаларында да кеңнен өріс алған дәстүрий тәжірийбелерди қарақалпақ әдебиятының соңғы раўажланыў басқышларында өзіне тән өзгешелигі хәм шеберлигі менен эстетикалық талаптарға сай дөретіўшилик пенен раўажландырыўға елеўли үлес қосқан көркем сөз шеберлерінің бири болды. Шайыр шығармаларының тилин изертлеў хәм үйрениў арқалы тилдің басқа лексикалық бирліклерінен айрықшала-нып туратуғын тилдің қаймағы есапланған фразеологиялық сөз дизбеклерін стильлик бағдарда шебер пайдаланыўдың әлўан түрлі сырларын, шайырдың өзіне тән өзгешеликлерін анық көриўге болады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы. // «Әмиўдәрья», 1998. № 1-2, 108-109-б.

2. Айназарова Г. Каракалпак тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердин лексика- семантикалық хэм стильлик өзгешеликтери. - Нөкис: 2015, 31,37-6.
3. Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология. - Нөкис: 1994.
4. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. - Нукус: 1985, 146-б.
5. Ешбаев Ж. Каракалпак тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис: 1985. 44,48-49-б.
6. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка. АКД. –Ташкент: 1977.
7. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарканд: 1999, 10-б.

РЕЗЮМЕ

Қорақалпоқ тилидағи фразеологик иборалар кундалиқ турмушимизда ва бадиий адабиётда фикрнинг таъсирчанлиғини оширишда кенг қўлланилади. Қорақалпак тилида инсон тана аъзолари номлари (соматизмлар) билан боғлиқ бир неча фразеологизмлар учрайди. Ушбу мақолада И.Юсупов асарларида қўлланилган инсон тана аъзолари номлари билан боғлиқ фразеологизмларнинг ўзига хосликлари ўрганилган. Бу И.Юсупов асарлари мисолида очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

Фразеологические словосочетания в каракалпакском языке часто используются в повседневном общении и передаче мысли в художественных произведениях. В каракалпакском языке встречаются фразеологизмы, относящиеся к названиям человеческого организма (соматизмам). В данной статье изучается мастерство и особенности использования фразеологизмов – соматизмов в произведениях известного каракалпакского поэта И.Юсупова на основе примеров из произведений поэта.

SUMMARY

Phraseological units in the Karakalpak language are often used in everyday speech and also in the texts of the belles – letters style. There are phraseologisms in the Karakalpak language belonging to the names of human body (somatisms). On the basis of examples the author of the article studies the peculiarities of using phraseologisms-somatisms in the work of famous Karakalpak poet I.Yusupov.

ПРОБЛЕМЫ ОБОЗНАЧЕНИЯ И КЛАССИФИКАЦИИ РЕЛИГИОЗНО МАРКИРОВАННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

М.Р.Галиева – кандидат филологических наук, доцент

Узбекский государственный университет мировых языков

Таянч сўзлар: фразеологик бирлик, библиявий, диний маркерланган, классификация, номинация, тил, маданият.

Ключевые слова: фразеологическая единица, библейский, религиозно маркированный, классификация, номинация, язык, культура.

Key words: phraseological unit, biblical, religiously-marked, classification, nomination, language, culture.

Как известно, существенную роль в формировании фразеологии европейских языков сыграла Библия, что обусловлено тем, что Библия в европейской культуре является не только священной религиозной книгой, но и неотъемлемой частью культурной и повседневной жизни носителей европейских языков. Образный, метафорический и аллегорический язык Библии представляет собой ценный материал и источник для образования ФЕ во всех европейских языках, в частности английском и русском. Процессу фразеологизации библейских оборотов способствовали «содержательное богатство и эстетические достоинства соответствующих текстовых фрагментов. Лаконичность формы и экспрессивная насыщенность библейских фразеологизмов дают возможность их переосмысления и дальнейшего содержательного обогащения» [10:3]. Многие фразеологические единицы библейского происхождения настолько ассимилировались в языке, что подчас не осознаются библеизмами как таковыми: *alpha and omega, vanity of vanities, twinkling of an eye, daily bread, born again, знамение времени, суета сует, хлеб насущный, камень преткновеня, козёл отпущения, на всё своё время, злоба дня*.

Широкий круг работ, посвящённых проблеме библейских заимствований свидетельствует, с одной стороны, об актуальности данной проблемы, а с другой – о многоплановости проводимых исследований в русле ряда лингвистических дисциплин: сравнительно-сопоставительной лингвистики, лингвистики текста в ракурсе теории интертекстуальности и дискурса, когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, теории перевода, стилистики и лингвопрагматики, литературоведения [1; 3; 8; 9; 10; 13; 15].

Несмотря на достаточное количество работ, посвящённых вышеуказанной проблематике, как показал обзор лингвистической литературы, в современной лингвистике не существует чёткого термина обозначающего библейские заимствования, функционирующие в языке. Большинство исследователей оперирует термином «библеизм» [9; 11; 14] ряд учёных использует термин «библейский фразеологизм» [3;6], другие предлагают термин «фразеологизм библейского происхождения» [8; 10; 12]. Рассмотрим их подробнее.

В ряду этих терминов, как уже было отмечено, наи-

более широко употребляемым является термин «библеизм». Анализ лингвистической литературы показал, что существует два подхода к исследованию библеизмов – широкий и узкий. С точки зрения широкого подхода, под библеизмами понимаются любые слова, устойчивые словосочетания, целые выражения и фразы, заимствованные из Библии или восходящие к ней [2; 9]. На наш взгляд, такое широкое понимание понятия «библеизм» не позволяет в полной мере осуществить объективный лингвистический анализ, что обусловлено:

- неясностью критериев отбора языковых единиц в качестве библеизмов. Так, например, с точки зрения данного подхода, лексемы «ад» и «рай», имена пророков, имена ангелов, с одной стороны могут считаться библеизмами, т.к. широко используются в тексте Библии, а с другой стороны, являются частью словарного состава любого языка;

- неопределённостью границ языковых единиц, трактуемых как библеизм. Так, например, в работе Е.И.Боллигер [1], под библеизмами понимаются устаревшие варианты фонем старославянского языка, морфологические особенности глаголов староанглийского и старославянского языков, антропонимы, топонимы, реалии, архаизмы, церковнославянизмы.

С позиций узкого подхода, которого придерживается большинство исследователей [3; 6; 8; 10; 11] и в ряде словарей [4; 6; 7] библеизм трактуется как фразеологическая единица библейского происхождения, что на наш взгляд является более конкретным, т.к. позволяет четко очертить круг рассматриваемой проблемы.

Что касается термина «библейский фразеологизм», используемый в работах В.Г.Гака [3] и К.Н.Дубровиной [5], мы согласимся с мнением Е.В.Каминской [8] считающей данный термин неприемлемым, т.к. он по своей внутренней семантике обозначает лишь фразеологические единицы, содержащиеся в тексте Библии, в то время как существует и ряд других ФЕ, восходящих к тексту Библии и возникших на основе переосмысления библейских сюжетов, образов, легенд, притч: **англ.:** *forbidden fruit, Judas kiss, lost sheep, massacre of innocents, loaves and fishes*; **рус.:** *бесплодная смоковница, петь Лазаря, блудный сын, внести свою лепту*. Например, существующая практически во всех языках ФЕ библейского происхождения “*a prodigal son – блудный*